

Veroverd, bezet, gekoloniseerd
Congo 1876-1914

MATHIEU ZANA ETAMBALA

**VEROVERD
BEZET
GEKOLONISEERD
CONGO
1876-1914**

Sterck & De Vreese

© 2020 Mathieu Zana Etambala | Uitgeverij Sterck & De Vreese

Omslagontwerp Xpair

Boekverzorging Elgraphic

Foto omslag: KMMA, AP.O.O.21025, foto E. Verdick, 1911 © KMMA, Koninklijk Museum voor Midden-Afrika.

ISBN 978 90 5615 514 9

NUR 691

Met dank aan het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, Tervuren.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Uitgeverij Sterck & De Vreese, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@sterckendevreese.nl.

Sterck & De Vreese is een imprint van
20 Leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.sterckendevreese.nl

Inhoudstafel

Voorwoord door Guido Gryseels, algemeen directeur van het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika	11
Inleiding	15

Hoofdstuk 1: “Delendum Regnum Kuba” of het Kuba-koninkrijk moet worden vernietigd!

Inleiding	25
1. Een presentatie van het Kuba-koninkrijk	26
Het Kuba-koninkrijk van ca. 1875 tot 1892	28
De kennis over het Kuba-rijk in 1893	30
2. ‘Rood Rubber’ in het Kasai-gebied	35
De Compagnie du Kasai (CK)	35
Misdaden begaan door CK-agenten	41
3. De American Presbyterian Congo Mission (APCM)	47
Luebo, een eerste APCM-missiepost, 1891	47
De Afro-Amerikaan Sheppard op bezoek bij de Kuba-koning	49
Ibaanc, een tweede missiepost, 1897	51
4. De verovering en de verwoesting van het Kuba-rijk	52
Blanke wraak om de dood van luitenant Fisch, januari 1895	52
De grote strafexpeditie van 1898-99	56
De grote strafexpeditie van 1900	61
De militaire expeditie in het voorjaar van 1904	63
5. De paters van Scheut naar het land van de Bakuba	67
Bena-Makima Sint-Victoriaan, januari 1904	68
Mushenge Onze-Lieve-Vrouw van de Goede Raad, 1906	75
Het imago van de missionaris van Scheut	76
6. De Bakuba en de Bakete in opstand, 1904-1905	82
De oorzaken	83
De katholieke missionarissen en de aanval op Bena-Makima	87
Onderdrukking van de revolte, december 1904-februari 1905	90

7. In het land van de Bakuba, 1906-1910 93
 - Fernand Harroy 94
 - Fernand Wilmet 97
 - Émile Torday 105
 - Het rapport van de Britse consul Thesiger, oktober 1908 108
 - Individuele misbruiken of systematische uitbuiting? 112
 - Het rapport de Grünne, 12 april 1909 118
 - De samenwerking tussen Scheut en de Compagnie du Kasaï 122
 - Het rapport van de Britse viceconsul Thurstan, november 1910 127
8. Verdere evolutie van het Kuba-rijk tot 1914 129
 - Het bezoek van de Britse viceconsul Castens, oktober 1912 130
 - Het bezoek van pater Arthur Vermeersch, juli 1913 130
- Besluit 131

Hoofdstuk 2: Het rubberrepos van blanke Far West-helden in de regio van het Leopold I-meer 134

Inleiding 134

1. Exploraties naar het Leopold II-meer, 1885-1895 136
 - De Duitsers Kund en Tappenbeck, 1885 136
 - De Britse missionaris-ontdekkingsreiziger George Grenfell, 1886 139
2. Handelsmissies naar het district Leopold II-meer, 1888-1893 140
 - Alexandre Delcommune en de handelsexpeditie van de CCCI, 1888 140
 - Fernand Demeuse aan het Leopold II-meer 142
 - Eugène Brohée naar het Malipié-district, 1893 145
 - De stichting van een handelspost te Inongo, 1895 146
3. Alfons Jacques en de organisatie van het district Leopold II-meer, 1896-1898 146
 - De stichting van Dekese, 1896 147
 - Militaire operaties langs de Mfimi-rivier, juni-juli 1896 149
 - Organisatorische problemen, augustus 1896-april 1897 154
 - De verkenning van het gebied tussen Nkutu en Bolobo, 4-18 juni 1897 156
 - De militaire campagne tegen de Kundu, augustus 1897 158
 - De verkenning van de Boven-Lukenie-rivier, maart-april 1898 161
 - De zaak Jacques versus Leyder, 1898-1899 163
 - De getuigenis van dokter Raymond Rihoux, december 1898-april 1899 164
4. Van Kroondomein tot Kroonstichting 169
 - De Comptoir Commercial Congolais (CCC) 170
 - Het Kroondomein, 1892-1896 172
 - De Kroonstichting, 1901 173
 - De Société du Lac Léopold II, 1904 175
 - De Compagnie Immobilière de Belgique, 1906 175

De Société pour le Développement des Territoires du Bassin du Lac Léopold II, 1907	177
De Niederfülbacher Stiftung	178
5. De affaire Charles Massard	178
De verklaringen van Alfred Scrivener	180
De Congolese getuigenissen	181
Het proces Massard	183
6. De tijd van de enquêtes, 1903-1905	185
Het Casement-rapport en de situatie in het district van het Leopold II meer, 1903	187
De Onderzoekscommissie, 1904-1905, en de situatie in het district van het Leopold II-meer	190
Het rapport van de Britse viceconsul Armstrong, 17 december 1907	192
7. Het Leopold II-meer-district na de overname van Congo Vrijstaat, 1908-1914	197
De algemene situatie	197
Léon Van de Velde, een Belgische koloniaal aan het Leopold II-meer, 1910	200
Pater Arthur Vermeersch op bezoek bij het Leopold II-meer-district	202
8. De paters van Scheut naar het Kroondomein	205
De eerste missieposten	207
Enquêtes van Pater Van Houtte over het blanke geweld in het Kroondomein	209
Besluit: De bevindingen van Pater Arthur Vermeersch	213

Hoofdstuk 3: Rubberoorlog. De verovering en de bezetting van het district van de Evenaar

Inleiding

1. Exploraties, verdragen en de eerste bezetting	218
De exploraties	218
Henry Morton Stanley	219
George Grenfell	219
Alexandre Delcommune	220
Ernest Baert	221
De verdragen	221
De eerste bezetting	223
Alfons Vangele en Camille Coquilhat, 1883	224
Pater Augouard, 1885	226
Charles Liebrechts, 1885	229
Albert Thys, 1887	230
2. Congolese getuigenissen en herinneringen	231
De getuigenis van Ngombo	231
De herinnering van de Baenga aan de eerste Europeanen	236
Het verhaal van Bernard Linunda over de eerste blanken in Basankusu	238

De tijd van de Ika-kota- en Indongorevoltes	239
De inlandse namen van de Europeanen	243
Blanke wildheid: seksuele vrijheid, prostitutie ...	245
3. De rubberexploitatie	254
Twee grote handelsmaatschappijen: de SAB en de ABIR	254
De SAB	254
De ABIR	256
Politionele en administratieve rechten	259
Op oorlogspad in de Bus-Bloc	263
Wreedheden in de Lulonga-concessie	269
4. Een heldenepos of een misdaderverhaal?	275
Charles Lemaire	276
Victor Fiévez	279
Handelsagent Eugène Verbègue	283
Knud Jespersen	285
5. Het Casement-rapport	292
De protestantse informanten	293
Casement in de streek van het Tumba-meer	296
Casement in de omgeving van Coquilhatstad	298
6. De Onderzoekscommissie, november 1904 – januari 1905	300
De blanke administratieve en militaire bezetting, augustus 1904	301
Congolees verzet	305
Congolese getuigenissen	307
Blanke getuigenissen	311
7. De trappisten in het missiegebied van de Evenaar	313
De kijk op de inlanders	313
De relaties met de administratie	314
De relaties met de handelsmaatschappijen	318
Besluit: bevindingen van pater Vermeersch, 1913	321

Hoofdstuk 4: Hoog-Ituri: de exploratie, verovering en bezetting van het land van Pygmeeën, goudmijnen en Luipaardmannen

Inleiding	324
1. De blanke penetratie in het Aruwimi-Ituri-gebied	326
Henry Moton Stanley op naar Emin, 1887-1888	327
Franz Stuhlmann en de twee Pygmee-dames uit de Ituri	334
Frederick Lugard en de militaire bezetting van Uganda	337
2. De verovering van het Ituri-gebied, 1894-1895	338
Het Verdrag van 12 mei 1894 tussen Congo Vrijstaat en Groot-Brittannië	339
De Lothaire-expeditie	341
Josué Henry	343

3. De Expeditie-Dhanis naar de Nijl	344
Het verhaal van Henri Bodart, 1897	347
Het verhaal van Nicolas Verhellen	352
4. De herovering en bezetting van het Hoog-Ituri-gebied	359
Josué Henry en het herstel van de orde, 1897	360
De situatie in 1898	363
De situatie in 1899	368
De moeilijke administratieve bezetting van het Ituri-gebied, 1900-1901	370
5. De missionering van het Ituri-gebied	377
Poging tot inplanting van een protestantse missie, 1905	377
De priesters van het Heilig Hart	387
De Witte Paters van Afrika	385
6. Goudvondst in Hoog-Ituri: 1895 of 1903?	390
Josué Henry, mei 1895	391
August Adam en de aanleg van de spoorweg Stanleystad-Mahagi	394
Een succesvolle prospectie van de Australiërs Robert Hannam en O'Brien, 1903-1905	399
Het bezoek van vice-gouverneur-generaal Wangermée, 1905	403
7. De strijd tegen de Aniota in de omgeving van Avakubi	405
Raoul Planche	406
Frédéric Wilmet, ca. 1913	413
Besluit	416
Algemeen besluit	421
Bibliografie	435
Verantwoording van de illustraties	???
Kaarten	435
Noten	439

Voorwoord door Guido Gryseels, algemeen directeur van het Africamuseum

Het aprilnummer 2019 van het Duitse tijdschrift *Zeitgeschichte* is helemaal gewijd aan *Die Deutschen und Ihre Kolonien: das wilhelminische Weltreich 1884 bis 1918* (De Duitsers en hun koloniën: het wereldrijk van keizer Wilhem, 1884-1918). De bijdragen laten duidelijk blijken dat geen enkel onderwerp taboe was: *Heute schon einen Neger geschossen?* (vandaag alweer een neger neergeschoten), *Schatzsuche in Afrika* (schattenjacht in Afrika), *In Strömen von Blut* (in stromen van bloed), *Standpunkte: War der Genozid geplant?* (standpunt: was de genocide gepland?), *Muss das weg? Wie koloniale Objekte in deutsche Museen kamen ...* (Moet het weg? Hoe koloniale objecten in Duitse musea kwamen ...)

In tegenstelling tot andere Europese staten is Duitsland al sinds de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) geen koloniale mogendheid meer. Maar haar koloniaal patrimonium wordt er niet minder kritisch behandeld dan elders op het Europese continent. Dat was het lot van het *Rautenstrauch-Joest-Museum* uit Keulen, dat niet dezelfde internationale reputatie bezit als het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika (KMMA, Teruren ook genoemd *AfricaMuseum*). De catalogus *People in their worlds - the new Rautenstrauch-Joest Museum – cultures of the world* (2010) maakt duidelijk hoe belangrijk het is om een speciale ruimte te voorzien zowel voor justificatie van de verzamelaars en hun collecties als voor *the distorted view: prejudices*.

Het *AfricaMuseum* wordt sinds het begin van de renovatie, en dat zal nog een tijd duren, geconfronteerd met vele vragen over het Belgisch koloniaal erfgoed en verleden. Onze instelling heeft onmiskenbaar vinnige maatschappelijke debatten losgeweekt over haar etnografische en historische collecties. In de media zijn sporen terug te vinden van discussies die niet alle even sereen verlopen. Het is voor een museum als het KMMA evenmin evident om deel te nemen aan ideologisch geladen debatten.

In 2010, naar aanleiding van de vijftigste verjaardag van de onafhankelijkheid van Congo organiseerde onze instelling een zeer gewaardeerde tentoonstelling. Maar van dat jaar onthouden vele mensen alleen de publicatie van de bestseller *Congo, een geschiedenis*, van auteur David Van Reybrouck. Uiteraard viel de historische productie daarna niet stil en diverse interessante publicaties zagen het levenslicht. Ter illustratie, in 2017 schreef Lucas Catherine, die zich graag de bijnaam van *historicus van vergeten zaken* geeft, over Congo een verdienstelijk vulgariserend boek met een even welluidende als korte titel, *Kongo een voorgeschiedenis*, waarin o.m. Stanley maar een bijrol krijgt omdat

hij slechts een sensatiejournalist is. In hetzelfde jaar publiceerde DeWeerd een boek over Kongo Vrijstaat, met als ondertitel *À la recherche de la vérité historique*, waarin Stanley als een grote explorer en Leopold II als een genie worden bewierookt en waarin de voornaamste waarheid blijkt dat de gruweldaden van Leopolds regime slechts tien jaar duurden. Aan de vooravond van de zestigste verjaardag, 2020, verschijnen opnieuw enkele interessante werken. Men zou kunnen stellen dat het boek *The leopard, the lion and the cock: colonial Memories and monuments in Belgium* (Leuven University Press) het startschot heeft gegeven.

Het boek, *Congo 1876-1914: verovering, bezetting, kolonisering* (Uitgeverij Sterck & De Vreese), is uitgegeven in samenwerking met het AfricaMuseum. Met dit boek wil het KMMA opnieuw onderstrepen wat haar kerntaken zijn: interdisciplinair onderzoek en verspreiding van kennis over Centraal - Afrika. Sensationele verwachtingen moet de lezer niet koesteren, want er wordt in de tekst nergens gejongleerd met geladen termen. Dat betekent niet dat delicate thema's worden geschuwd. Want een geschiedenis van verovering zonder *collateral damage*, van bezetting zonder repressie of van kolonisering zonder discriminatie bestaat niet.

Debatten over de koloniale monumenten, waaraan nog wat koloniale groeperingen terecht gehecht zijn of de begrijpelijke malaise in de Congolese diaspora omwille van de nog welig tierende clichés en stereotypen van hun gekoloniseerde ouders en grootouders, zijn nog heel vaak emotioneel geladen. Hopelijk zal de groeiende belangstelling van universitaire onderwijsinstellingen voor kolonialisme/postkolonialisme en imperialisme ... wat rationele rust brengen. In het hoger onderwijs gaat de voorkeur meestal naar theoretisch onderzoek over voornoemde historische denkvormen die hoofdzakelijk in de Europese metropolen conceptueel werden uitgewerkt en een koloniale cultuur hebben teweeggebracht van heroïsering van de westerse explorer, conquistador, bezetter en kolonisator. De approach in het historisch onderzoek van dit boek is niet hetzelfde: de volle aandacht gaat naar de concrete toepassingen van de westerse koloniale en imperialistische theorieën op de bewoners en de maatschappijen in het hartje van het Afrikaanse continent.

De wortels van het boek van Zana Etambala liggen grotendeels in dat herdenkingsjaar 2010, toen aan het KMMA een groot onderzoeksproject werd toegekend dat moest uitmonden in een reeks monografieën van de 26 provincies van de Democratische Republiek Congo (DRC). Daarin komen o.m. geografie, socio-economische activiteiten, fauna en flora, onderwijs en gezondheid, administratieve organisatie en etnografie aan bod. Aan hem werd gevraagd om onderzoek te plegen over de blanke indringing en de eerste koloniseringsjaren van een aantal Congolese provincies. Omdat de monografieën bedoeld waren voor verspreiding in Congo zelf, zijn zij in het Frans geschreven. Mathieu Zana Etambala selecteerde vier van zijn historische bijdragen, bewerkte, vervolledigde, verbeterde en vertaalde die in het Nederlands. De keuze viel op het Kubakoninkrijk, het Kroondomein aan het Leopold II-Meer (Mai Ndombe), de Evenaarsprovincie en het Ituri-gebied. Uit de studie blijkt dat de volkeren uit voornoemde

gebieden niet allemaal op hetzelfde jaar onder de blanke heerschappij kwamen. Er was wel een constante: iedere weerstand of opstand van de inlandse bevolking werd repressief de kop ingedrukt.

Deze studie toont de grote waarde van de bijzonder talrijke koloniale archieffondsen van het KMMA. Het gaat om een bronnenstudie waarbij ook documenten uit andere archieven werden geraadpleegd (het ministerie van Buitenlandse Zaken, het Koninklijk Paleis en het KADOC). Het woord wordt niet alleen gegeven aan koloniale handels- en staatsagenten. Ook katholieke en protestantse missionarissen, mogen hun verhaal brengen. Interessant is dat er ook ruimte wordt gegeven aan Afro-Amerikaanse zendelingen die in de Kasai werkzaam waren. Heel veel belang wordt gehecht aan wat de Congolese inlanders te vertellen hebben over hun ervaringen met blanken op het einde van de 18^e en het begin van de 19^e eeuw. Wat ze te vertellen hebben, moeten we letterlijk nemen. Etambala laat de bronnen voor zich spreken. Hij citeert rijkelijk uit dagboeken, reisverhalen, rapporten, brieven ... De lezer krijgt zo een totaalbeeld van hoe het er in die dagen van de vroege kolonisatie aan toe ging.

INLEIDING

Autopsie van de kolonisatie

In het begin schiep Leopold II Congo Vrijstaat. Maar Congo was leeg en de duisternis bedekte de Congolese diepten. Een Leopoldiaanse rukwind deed de oppervlakten van het Congo-bekken bewegen. Toen zei Leopold II: “Er weze licht!” en het licht begon te schijnen over Congo. Leopold II zag dat het licht goed was en hij scheidde het licht van de duisternis. Leopold II noemde het licht “beschaving” en de duisternis “wildheid”.

Leopold II sprak: “Dat de Congolese aarde groen worde!” En overal begonnen palm-bomen en rubberlianen te groeien. Leopold II zei: “Dat de aarde levende wezens moge produceren van diverse soorten!” En overal begonnen luipaarden, okapi’s, leeuwen en olifanten ... tevoorschijn te komen.

Dat is de verbeelde geschiedenis van de creatie van Congo die tot vandaag in de hoofden van vele Belgen ronddwaalt. Natuurlijk parafraseer ik hier het Genesis-verhaal uit het Oude Testament. Ik wil niets afdoen aan de religieuze symbolische waarde van deze bijbeltekst, zelfs wanneer de waarde ervan de jongste decennia sterk is gedaald in de westerse wereld. Als historicus wil ik een autopsie maken van die imaginaire geschiedenis van de schepping van Congo. Uit elementaire beleefdheid verkies ik de term imaginair boven karikaturaal.

Het woord autopsie ontleen ik aan de titel van het boek dat Guy de Bosschère (1924-2003) in 1967 publiceerde: *Autopsie de la colonisation. Les deux versants de l’histoire*. De auteur verklaarde toen de kolonisering klinisch dood. In *Le Monde Diplomatique* van augustus 1967 maakte Yves Florenne over dit werk een prachtige, maar kritische recensie die het mogelijk maakt om te reflecteren over het fenomeen kolonisering.

Guy de Bosschère gebruikt voor de kolonisering de metafoor van de duisternis en de nacht. De dekolonisering is voor hem als de dageraad (*l’aurore*) en het licht. Met één pennentrek wordt het idyllisch verhaal van Leopold II en andere Europese leiders afgevoerd. De Bosschère nodigt uit om stil te staan bij termen zoals kolonie, kolonist, koloniseren, kolonisering, kolonisator, koloniaal, koloniseerbaar, gekoloniseerde, kolonialisme, kolonialist ... Ze hebben allemaal wel dezelfde etymologische wortel, maar zijn op verschillende ogenblikken niet alleen in de spreektaal maar ook in de encyclopedieën verschenen. Bovendien merkt hij op dat woorden zoals kolonisering een andere betekenis kregen door de tijd heen, en soms tegenovergestelde connotaties konden krijgen. Maar er is meer: termen zoals kolonisering, kolonialisme, imperia-